

SURXONDARYODA UY-JOY QURILISHI TARIXI: USLUB VA AN'ANALAR EVOLYUTSIYASI

Bayturayev Akmal Faxriddinovich,

*O'zbekiston, Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi akademik faoliyat bo'yicha
direktor o'rinbosari*

Annotatsiya: Maqolada Surxondaryoda uy-joy qurilishi tarixi va vohada qadimdan qurilish sohasida o'ziga hos uslub va an'analarga ega holda rivojlanib kelganligi qalamga olingan. Shuningdek, uy-joy qurilishi bilan bog'liq o'zgarishlar va muammolar, yangi massivlarning paydo bo'lishi hamda shahar aholisiga ko'rsatilayotgan maishiy xizmat bilan bog'liq masalalar tahlil qilingan. Surxondaryo aholisining keng qatlamlari uchun zamonaviy va shinam uylardan foydalanish ko'lami, yer resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash va qishloq joylarda yakka tartibda uy-joy qurilishi borasida amalga oshirilgan ishlar ta'rixi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, uy-joy qurilishi tarixi, vohada qurilish uslubi va an'analari, shinam uylar, uy-joy, o'zgarishlar, yangi massivlar.

KIRISH

Surxondaryo viloyatida uy-joy qurilishi tarixi vohada turar joy muhitining shakllanish jarayoni uning rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va etnografik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'zining boy tarixiy merosi va xilma-xil tabiiy-iqlim sharoitlariga ega bo'lgan hudud uy-joy shakllari, qurilish texnologiyalari va rejalashtirish yechimlarida o'z aksini topgan atrof-muhitga me'moriy moslashuvning o'ziga xos shakllarini namoyish etadi.

O'zbekistonning janubida joylashgan Surxondaryo viloyati asrlar davomida madaniyatlar, savdo yo'llari va siyosiy manfaatlar chorrahasi bo'lib kelgan. Bu uy-joy qurilishiga turlicha yondashuvlar, jumladan, an'anaviy materiallardan, jumladan, gil, taxta, pishiq g'ishtdan foydalanish, shuningdek, mahalliy iqlimga moslashgan barqaror me'morchilik shakllarini rivojlantirishga olib keldi.

Tadqiqotning dolzarbligi madaniy merosni saqlash, shuningdek, zamonaviy sharoitlarda turar-joylarning barqaror rivojlanishini rejalashtirishning ilmiy asoslarini shakllantirish uchun to'plangan tarixiy va me'moriy tajribani tizimli tushunish zarurati bilan bog'liq. Shu bilan birga, Surxondaryo viloyatida uy-joy qurilishining tarixiy bosqichlarini tahlil qilish qurilish amaliyotining arxaik shakllardan zamonaviy uy-joy turlariga o'tishini kuzatish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI.

Mahalliy va xorijiy mualliflarning tadqiqotlari, qoida tariqasida, Markaziy Osiyo me'moriy merosining umumiy masalalariga yoki shaharsozlikning alohida jihatlariga e'tibor qaratadi. Masalan, B.X.Karmisheva o'z asarida mintaqadagi an'anaviy me'morchilik shakllari iqlim sharoiti, islom madaniyati va ijtimoiy tuzilish ta'sirida shakllanganligini ta'kidlaydi [1, 41-bet].

O'zbek tadqiqotchisi I.Jabborovning fikricha, Surxondaryo viloyatida inqilobdan oldingi davrda uy-joy qurilishi me'moriy yechimlarning yuqori darajada mahalliyashtirilganligi bilan ajralib turdi, bu mahalliy materiallar va an'anaviy qurilish texnikasidan foydalanishda namoyon bo'ldi [2, 112-bet]. Bundan tashqari,

arxeologik ekspeditsiyalarning materiallari, jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining hududda topilgan qadimiy va o'rta asrlarga oid turar-joy majmualari tavsifi berilgan hisobotlari muhim ma'lumot manbai hisoblanadi.

Arxitektura va shaharsozlik sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar yashash muhitini shakllantirishda an'anaviy va innovatsion yondashuvlarni sintez qilish zarurligini ta'kidlaydi. Binibarin, B.B.Axmedov "an'anaviy uy-joy qurilishi elementlarini o'z ichiga olgan tarixiy-madaniy merosga tayanmasdan turib mintaqaning barqaror rivojlanishini ta'kidlab bo'lmaydi" [3, 89-bet], deb yozadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Surxondaryo viloyatida uy-joy qurilishi bronza davriga borib taqaladigan qadimiy ildizlarga ega. Kampirtepa va Dalvarzintepa aholi punktlari hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar aholi punktlarining rivojlangan shakllari mavjudligidan dalolat beradi, ularda pishiq g'ishtdan qurilgan turar-joy va jamoat binolari namoyish etilgan[4]. Uy-joylarning joylashuvi jamiyatning ierarxik tuzilishini aks ettirgan: badavlat tabaqalar hovlilari ko'p qavatli uylarda, eng kambag'allar esa, oddiy bir xonali binolarda yashagan.

Qadimgi davr tabiiy qurilish materiallaridan faol foydalanish bilan tavsiflanadi. Tuzilmalarning asosi loy, somon va suv aralashmasi bo'lib, u etarli termoregulyatsiya va mintaqaning iqlim sharoitlariga qarshilik ko'rsatdi. Bu davrda foydalanilgan texnologiyalar uy-joyning avtonomiyasiga qaratilgan edi: ichki suv ta'minoti tizimlari, drenaj uchun loy kanallari va isitish uchun loy pechkalar keng qo'llanilgan[4].

Turar joylar ko'pincha kvadrat yoki to'rtburchaklar shaklida bo'lib, kommunal maqsadlarda foydalanilgan tekis tomga ega edi. M.Azimovning fikricha, bunday me'moriy shakllar mintaqaning issiq va quruq iqlimiga moslashish natijasi bo'lib, u yerda ochiq hovlilar va qalin devorlar xona ichidagi salqinlikni saqlashga yordam bergan [5, 57-bet].

Ilk va klassik o'rta asrlar davri shahar posyolkalarining o'sishi, uy-joy qurilishi shakllariga bevosita ta'sir ko'rsatgan hunarmandchilik va savdning faol rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Termiz kabi shaharlar aholining diqqatga sazovor joylariga aylandi, bu esa, turar-joy qurilishining jadallashishiga va yangi turdagi uy-joylarning paydo bo'lishiga olib keldi[5].

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Termizdagi o'rta asrlardagi turar-joy binolari bir necha xonalari, hovlilari, fasadlari bezakli murakkab turar-joy majmualaridan iborat bo'lgan. Pishirilgan g'ishtlardan foydalanish binolarning chidamliligi va estetikasiga bo'lgan talablarning ortishidan dalolat beradi[4]. Turar joyni asosiy nuqtalarga yo'naltirish, ventilyatsiya va insolyatsiyani tashkil etishga alohida e'tibor qaratildi. Bu, o'z navbatida, viloyatda qurilish madaniyati yuksak ekanini tasdiqlaydi.

S.Tursunov va boshqalarning tadqiqotlariga ko'ra, o'rta asrlarda uylarning ichki tartibida sezilarli murakkablik yuzaga kelgan: yashash xonalari, don saqlash uchun alohida xonalar, maishiy xonalar, turar-joy inshootiga qurilgan vannalar paydo bo'lgan [6, 130-bet].

Turar-joy arxitekturasini ijtimoiy tabaqalanishni aks ettirdi: zodagonlarning uylari boy bezaklari, kafel pechkalari, o'yilgan eshiklari va shiftlari bilan ajralib turardi, hunarmand va dehqonlarning uylari esa, oddiyroq, ammo funktsional edi. An'anaviy

shakllar va qurilish usullari saqlanib qolgan, ammo ularga qo'shni madaniyatlar - fors, hind, arab arxitekturasidan olingan elementlar kiritilgan.

Surxondaryo viloyatida 19-20-asrlar bo'sag'asidagi uy-joy qurilishi tarixi an'anaviy shakllardan tashqi me'moriy-muhandislik yechimlarining qisman kirib borishiga o'tganligini ko'rsatadi. Rossiyaning mintaqadagi kengayishi natijasida yuzaga kelgan tashqi siyosat ta'sirining kuchayishi va infratuzilmadagi o'zgarishlarga qaramay, aksariyat turar-joy binolari hali ham mahalliy texnologiyalarga asoslangan edi. Tog'li va tog'oldi hududlari aholisi hashar qurish an'analarini saqlab qolgan, butun jamoa uy qurish uchun yig'ilganda, har bir ishtirokchi o'zi bilan tosh olib kelgan va mas'uliyat va ustuvorlik ramzi sifatida birinchi toshni uy egasi qo'ygan [7].

Denov kabi markazlarda urbanizatsiya jarayoni uy-joy turlarining farqlanishiga olib keldi. Qishloq joylarda taxta va toshdan qurilgan turar-joy binolari saqlanib qolgan bo'lsa, shaharlarda pishirilgan g'isht va muntazam rejalashtirish elementlari tobora ko'proq qo'llanila boshlandi.

Zamonaviy Denovning janubiy chekkasida joylashgan qadimiy Kalla Mozor o'rnida olib borilgan arxeologik qazishmalar turar-joy binolarining murakkab tizimi, jumladan kulolchilik ustaxonalari, drenaj tizimlari va diniy binolar mavjudligini aniqladi [7].

Sovet hokimiyati davri uy-joy siyosatining tubdan o'zgarishi bilan ajralib turdi, bu Surxondaryo viloyatiga ham ta'sir ko'rsatdi. Yashash muhitini rejalashtirishga printsiplial jihatdan yangi yondashuv sanoatlashtirish, standartlashtirish uylarni ommaviy qurishga asoslangan edi. Shu bilan birga, mintaqaning o'ziga xos xususiyatlari loyihalarni mahalliy iqlim sharoitlariga moslashtirishni talab qildi.

Surxondaryo viloyatida XXI asr boshlarida uy-joy qurilishi an'anaviy shakllar va zamonaviy me'moriy yechimlarning o'zaro ta'siri tufayli yondashuvlarning ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Tipologik duragaylash tendentsiyasi ayniqsa aniq bo'lib, unda tarixan tashkil etilgan turar-joylarning elementlari yangi ijtimoiy va kundalik ehtiyojlarga moslashtirilgan. Shunday qilib, qishloq joylarda, ayniqsa tog'li hududlarda, jamoaviy qurilish usullari (xashar) hali ham qo'llaniladi, ammo zamonaviy qurilish materiallari: beton bloklar, shlakli beton, plastik derazalar, metall plitkalar. Shu bilan birga, "ishkom", "xonadon" (ichki hovli), qiblaga qarab yo'nalish kabi xususiyatlar saqlanib qolgan.

1930-1950-yillarda tomlari cho'zilgan va ichki hovlilari bo'lgan taxta uylar ustunlik qilgan. Biroq, 1950-yillarning oxirida sanoat uy-joy qurilishi dasturi doirasida g'isht va panelli binolar qurilishi boshlandi. Shu bilan birga, qishloq joylarida an'anaviy uy-joy elementlari uzoq vaqt saqlanib qolgan: hovlilar, qishloq xo'jaligi texnikasini saqlash uchun xonalar, turar-joylardan ajratilgan xo'jalik inshootlari.

1947-1951 yillarda shahar va shahar tipidagi posyolkalardagi uy-joy fondi qariyb uch baravar oshdi. Shu davrda oblastning Sho'rchi, Sherobod, Jarqo'rg'on rayonlarining markazlarida ham ancha keng ko'lamli qurilish ishlari amalga oshirildi.

1957 yilda O'zbekiston Ministrlar Sovetining qaroriga ko'ra Termiz shahrida 165- qurilish tresti tashkil etildi. Natijada trest shu yilning o'zida 5224 ming rubllik qurilish montaj ishlarini amalga oshirdi[6]. 1958 yilga kelib Termiz shahrida 10 ming kvadrat metrga yaqin turar-joy binolari barpo etildi[8].

1959 yildan boshlab respublikada shaxsiy uy-joylarni qurish ishlari kamaya boshladi. Chunki shu yildan boshlab, ayrim sabablarga ko'ra respublikaning Toshkent, Sirdaryo, Farg'on, Andijon, Qashqadaryo va Surxondaryo oblastlarining shaharlarida shaxsiy uy-joy qurilish ishlari taqiqlandi.

Ishchi xizmatchilarning shaxsiy uy-joy qurish tashabbusini bu tarzda bo'g'ib qo'yilishi tufayli shaharlarda aholini uy-joy bilan ta'minlashda jiddiy muammolar vujudga keldi. Oqibatda uy-joylarga navbatda turuvchilar soni yildan yilga ko'payib bordi. Masalan 1963 yilda Termiz shahrida 163 nafar ishchi xizmatchi kvartira olish uchun navbatda turgan bo'lsa 1969 yilga kelib ularning soni 216 taga yetdi[8]. Bu davrda shahar aholisini uy-joy bilan ta'minlashni yaxshilash maqsadida qator qurilish tashkilotlari ham tashkil etildi. Jumladan 1963 yil fevralida Surxondaryoda 11 qurilish trest, 1968 yilda 26 qurilish trest, keyinroq esa, Surxon sovxoz vodstroy va Surxanstroy trestlarining tashkil etilishi natijasida oblast shaharlarida olib borilayotgan qurilish montaj ishlarining hajmi keskin ko'paydi. Agar 1960 yilda Termizda 24 ta uy-joy qurilib foydalanishga topshirilgan bo'lsa, 1961 yilda 6275 kvadrat metr turar-joy binosi ishga tushirilib 21 oilaga uy-joy uchun order berildi. Termiz shahrida 1951-1961 yillar oralig'ida 93,2 ming kvadrat metr uy-joy binolari qurildi[8].

1980 yillarda O'zbekistonda aholining yillik o'sishi yuqori bo'lganligi bois yildan-yilga turar joylarga bo'lgan ehtiyoj oshib bordi. Shu sababli ham Janubiy oblastlarning markaziy shaharlarida ko'p qavatli uylar bunyod etilgan butun-butun mikrorayonlar paydo bo'ldi. Ana shunday mikrorayonlardan Termiz shahridagi 4 va 5 mikrorayonlarni misol sifatida keltirish mumkin[6].

Tadqiqotchi S.Tursunov Surxondaryo viloyati sharoitida sovet namunaviy uy-joylar ma'lum bir lokalizatsiyadan o'tganligini ta'kidlaydi: binolar qat'iy to'r bo'yicha emas, balki rel'ef va irrigatsiya tarmog'ining xususiyatlariga ko'ra joylashtirildi, turar joyning an'anaviy me'morchilikka xos bo'lgan tub nuqtalarga yo'naltirilishi ham saqlanib qoldi [6].

B.B.Ahmedov tadqiqotlarida ko'rinib turibdiki, tog'li qishloqlarda qurilish jarayonining marosim ahamiyati saqlanib qolgan: poydevor qo'yish "qibla taraf" – Makkaga qaragan tomondan boshlanadi va materiallarni yotqizish tartibi ma'lum bir muqaddas mantiqqa bo'ysunadi [3].

Viloyatda uy-joy qurilishi rivojiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri tabiiy-iqlim zonalarining xilma-xilligidir. Tog'li va tog'oldi hududlarida mahalliy mavjud bo'lgan materiallar: tosh, pishiq g'isht, gil ishlatilgan. U gil qoplamali tekis uy va ichki tartib janubga qaragan markaziy xonani o'z ichiga oladi.

Kunduz va tun o'rtasida yuqori harorat kontrasti mavjud bo'lgan tekis va cho'l hududlarida issiqlik izolatsiyasiga e'tibor qaratildi: devorlar qalin qilib, derazalar kichik, ichki bo'shliqlar minimal darajada yoritilgan. Tabiiy konditsioner sifatida ishlaydigan yarim podvalli uylarni topish odatiy holdir.

D.Bobojonova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qurilish yechimlarini tanlash nafaqat iqlim sharoitiga, balki aholining iqtisodiy tuzilishiga ham bog'liq bo'lgan: chorvachilik rivojlangan hududlarda turar-joylar yonma-yon qo'yxonalar, dehqonchilik zonalarida esa, omborxonalar va don saqlash tizimlari qurilgan [9].

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uy-joy siyosatida sifat o'zgarishlari yuz berdi. Bir tomondan, qurilish industriyasini markazlashtirish zaiflashdi, ikkinchi tomondan, xususiy tashabbus va uy-joy qurilishining an'anaviy shakllarining ahamiyati ortdi. Bu, ayniqsa, ajdodlarimizga xos bo'lgan me'morchilik texnikasining tiklanishida yaqqol namoyon bo'ldi: uyning funktsional o'zagi sifatida pilasterlardan foydalanish, sopol bezak, ganchkorlik va ichki hovli.

Zamonaviy binolar engil qurilish materiallari, energiya tejamkor echimlar va ekologik barqaror texnologiyalardan foydalanishga qaratilgan. Shu bilan birga, an'anaviy uy-joy elementlarini yangi me'moriy shakllarga - neo-vernakulyar yondashuvga integratsiya qilish uchun aniq urinishlar mavjud.

XULOSA

Surxondaryo viloyatida uy-joy qurilishi tarixi shunchaki arxitektura shakllari va qurilish texnikasining xronologiyasi emas. Bu mahalliy aholining ijtimoiy tuzilishi, turmush tarzi va ma'naviy yo'nalishi evolyutsiyasining ko'zgusidir. Birinchi bronza davri aholi punktlaridan tortib, zamonaviy shahar tashabbuslarigacha uy-joy barqarorlik, moslashuvchanlik va mintaqaning madaniy o'ziga xosligi ramzi bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ming yillar davomida tabiiy va geografik sharoit bilan chambarchas bog'liq bo'lgan me'morchilik an'anasi shakllandi, hatto transformatsiya sharoitida ham (mustamlakachilik, sovet modernizatsiyasi, bozor islohotlari) barqaror uy-joy shakllariga yo'naltirilganlik poydevor saqlanib qoldi.

Surxondaryo viloyatida uy-joy qurilishi tarixi hudud, madaniyati va kelajagi bilan hamohang muhitni shakllantirish bo'yicha ilmiy tahlil va amaliy tavsiyalarga boy manba hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южной области Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – 312 с.
2. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 198 б.
3. Ахмедов Б.Б. Сурхон-Шерабод воҳасида уй-жойлар қурилиши тарихи ҳамда улардаги трансформациялар // International Scientific Journal of Biruni. – 2023. – Vol. 2, Issue 2. – С. 138–142. – DOI: 10.24412/2181-2993-2023-2-138-142.
4. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Ҳақимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Ташкент: Фан, 1982. – 120 с.
5. Azimov M. Termiz tarixi. – Qarshi: Nasaf, 2001. – 16 b.
6. Tursunov S. va boshqalar. Surxondaryo tarix ko'zgusida. – Toshkent: Sharq, 2001.
7. Yakubova D.T. Surxondaryo tarixi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: Lesson Press, 2022. – 246 bet.
8. Surxondaryo viloyati davlat arxivi. 70-fond, 1-yozuv, 228-ish, 360–361-varaqlar.

9. Bobojonova D. O‘zbekistonda demografik jarayonlar va ularning xususiyati. – Toshkent: Fan, 1995. – 70 b.